

Relations in Kazakh Villages at the Beginning of the 20th Century]. Abstract of PhD diss. Almaty, 2002. 31 p. (In Kaz.).

17. Miimanbayeva F.N., Komandzhaev A.N., Komandzhaev E.A. *Legal Foundations of Land Ownership and Land Use of Settlers in Semirechye in the Late 19th – Early 20th Century* // *Oriental Studies*. 2019. Vol. 12. No. 5. Pp. 771–786.

18. Campbell I.W. *Knowledge and the Ends of Empire: Kazak Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731–1917*. Ithaca; London, 2017. 288 p.

FTAXP/MPHTI/IRSTI 03.23.07
ӘӨЖ/УДК/UDC94(470)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.029>

А.А. Нұратай *, Ж.Б. Кундакбаева

¹әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, PhD докторант
Қазақстан, Алматы, e-mail: aigulnuratay@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1328-3890>

²әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, тарих ғылымдарының докторы, профессор
Қазақстан, Алматы, e-mail: janbekkun@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-3074-6332>

КЕҢЕСТІК ТАРИХНАМАДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАУ-КЕН ӨНЕРКӘСІБІ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

Аңдатпа

Мақалада кеңестік кезеңдегі Қазақстанның тау-кен өнеркәсібіне қатысты зерттеулердің негізгі бағыттары мен мәселелері қарастырылады. Отандық тарихнамадағы қайта қарастыру қажет тақырыптардың бірі – тау-кен өнеркәсібінің тарихы. Мақалада тақырып 1920-1991 жылдар аралығында ғалымдардың назарында тұрақты түрде болғандығын және кеңестік көптеген ғалымдар осы тақырыпты зерттеумен айналысқандығы дәлелденеді. Қазіргі таңда мәселені жүйелі түрде зерттеу үшін және тақырыптың жаңа бағыттарын анықтау үшін кеңестік тұжырымдамаларды қайта қарау өзектілігі туындады. Бұл кезеңде тау-кен өнеркәсібінің қалыптасуы және ондағы шетелдік капиталдың рөлі, жекеленген зауыттар мен фабрикалардың құрылуы, жұмысшы табының пайда болуы мен қайшылықтары көптеп қарастырылған. Мақаланың негізгі мақсаты кеңестік тарихнамадағы Қазақстанның тау-кен өнеркәсібіне қатысты зерттеулерді саралау. Кеңестік тарихнамадағы идеологиялық ерекшеліктерге байланысты тақырып уақыт өте келе әртүрлі тұжырымдамалармен толықтырылып отырғандығы көрсетіледі. Жұмыста тарихнамалық еңбектердің мазмұнын талдау арқылы, ғалымдардың назарынан шет қалған тақырыптар айқындалды. Нәтижесінде, тау-кен өнеркәсібінің зерттелу деңгейі анықталып, кеңестік кезеңдегі идеологиялық шектеулерден тыс қалған тақырыптар көрсетілді. Сонымен қатар, бұрын ғылыми айналымда жеткілікті деңгейде қарастырылмаған мәселелер айқындалып, оларды жаңа деректер мен заманауи әдіснамалық ұстанымдар негізінде зерттеудің бағыттары белгіленді. Зерттеу нәтижелері Қазақстандағы тау-кен өнеркәсібі тарихын кешенді зерделеуге және оның отандық тарихнамадағы орнын нақтылауға мүмкіндік береді. Бұл тұжырымдар осы саладағы бірқатар зерттеулердің негізіне айналатындығы сөзсіз.

Кілт сөздер: тау-кен өнеркәсібі, шетелдік капитал, кеңестік тарихнама, капитализм, жұмысшы табы, мәселенің зерттелуі.

Алғыс айту: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруы негізінде жүзеге асырылған ғылыми жоба аясында дайындалды. Жобаның тақырыбы: AP23489355 «Қоғамдық тарих әдістерін пайдалана отырып, Қазақстан тарихындағы танымал әңгімелерді жаңғырту»

Нурамай А.А.*¹, Кундакбаева Ж.Б.²

¹ PhD докторант, Казахский Национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, Алматы.
e-mail: aigulnuratay@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1328-3890>

² доктор исторических наук, профессор
Казахский Национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, Алматы.
e-mail: janbekkun@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-3074-6332>

ИССЛЕДОВАНИЯ ГОРНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ КАЗАХСТАНА В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Аннотация

В статье рассматриваются основные направления и проблемы исследований, касающихся горнодобывающей промышленности Казахстана в советский период. Одна из тем, которую необходимо переосмыслить в отечественной историографии, – это история горнодобывающей промышленности. В статье утверждается, что тема постоянно привлекала внимание ученых с 1920 по 1991 год, и что многие советские ученые занимались изучением этой темы. В настоящее время актуализируется пересмотр советских концепций для систематического изучения проблемы и выявления новых направлений темы. На данном этапе рассматривается становление горнодобывающей промышленности и роль в ней иностранного капитала, создание отдельных заводов и фабрик, возникновение и противоречия рабочего класса. Основная цель статьи – дифференциация исследований в советской историографии, касающихся горнодобывающей промышленности Казахстана. Показано, что в связи с идеологическими особенностями советской историографии тема со временем пополняется различными понятиями. Анализом содержания историографических трудов в работе выделены темы, оставленные без внимания ученых. В результате был определен уровень изученности горнорудной промышленности и показаны темы, выходящие за рамки идеологических ограничений советского периода. Эти результаты, несомненно, станут основой ряда исследований в этой области.

Ключевые слова: горнодобывающая промышленность, иностранный капитал, советская историография, капитализм, рабочий класс, исследование проблемы.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации научно-исследовательского проекта по гранту Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан AP23489355 – «Модернизация популярных нарративов в истории Казахстана методами публичной истории».

A.A.Nuratay¹, Zh.B.Kundakbayeva²

¹PhD student, al-Farabi Kazakh National university, Kazakhstan, Almaty.

e-mail: aigulnuratay@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1328-3890>

²Doctor of historical sciences, professor

al-Farabi Kazakh National university, Kazakhstan, Almaty.

e-mail: janbekkun@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-3074-6332>

RESEARCH ON THE MINING INDUSTRY OF KAZAKHSTAN IN SOVIET HISTORIOGRAPHY

Abstract

The article discusses the main directions and problems of research related to the mining industry of Kazakhstan during the Soviet period. One of the topics that needs to be rethought in Russian historiography is the history of the mining industry. The article claims that the topic constantly attracted the attention of scientists from 1920 to 1991, and that many Soviet scientists were engaged in studying this topic. Currently, the revision of Soviet concepts is being updated in order to systematically study the problem and identify new areas of the topic. At this stage, the formation of the mining industry and the role of foreign capital in it, the creation of individual factories and factories, the emergence and contradictions of the working class are being considered. The main purpose of the article is to differentiate research in Soviet historiography concerning the mining industry in Kazakhstan. It is shown that due to the ideological peculiarities of Soviet historiography, the topic is updated with various concepts over time. The analysis of the content of historiographical works highlights topics that have been ignored by scientists. As a result, the level of knowledge of the mining industry was determined and topics beyond the ideological limitations of the Soviet period were shown. These results will undoubtedly form the basis of a number of studies in this field.

Keywords: mining industry, foreign capital, Soviet historiography, capitalism, working class, problem research.

Acknowledgement: *This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP23489355) «Modernization of popular narratives in the history of Kazakhstan using public history methods».*

Қысқашы. Кеңестік кезеңде Қазақстандағы тау-кен өнеркәсібі тақырыбы бірқатар ғалымдардың зерттеулерінен орын алды. Бірақ, осы тақырып аясындағы тарихнамалық жұмыстар сирек кездеседі. Соған қарамастан, тау-кен өнеркәсібінің тарихнамасын зерттеу бүгінгі таңда маңызды екендігі сөзсіз. Себебі, осы бағытты қайта қарастыру арқылы жаңа зерттеу тақырыптарын айқындауға болады. Қазақстандағы тау-кен өнеркәсібі тақырыбын қайта қарастыру арқылы экономикалық тарихтың жаңа тұстарын және Отандық тарих ғылымындағы сирек қарастырылған зауыттар мен фабрикалардың тарихын, әлеуметтік тарих бағыттарындағы мәселелерді қайта зерделеу мүмкіндігі ашылады. Осындай түйіткілді мәселелерге қатысты архив деректерінің шектеулігіне, шетелдік тарихнаманың аздығына және идеологиялық ахуалға байланысты тақырыптар толық ашыла қойған жоқ. Салыстырмалы талдау жүргізе отырып, хронологиялық ерекшеліктерді атап өткен жөн. 1920-1930 жылдардағы тарихнамада авторлардың көп бөлігі тау-кен өндірісіндегі капитал прогрессивті болмады әрі модернизацияға толықтай алып келген жоқ деп тұжырымдады. Аталған кезеңдегі ғалымдар идеологиялық ерекшеліктерге де сай шетелдік компаниялардың жұмысына империалистік, эксплуатациялық баға берді. Және бірқатар зерттеушілер тау-кен өндіріс орындарының техникалық дамуының прогрессивті жағын мойын-

дамады. Ал, 1940-1970 жылдардағы зерттеушілер тау-кен өндірісіндегі жұмысшы табының қалыптасуына және өндіріс орындарындағы зауыттардың тарихына қойды. 1980-жылдарға қарай біртіндеп экономикалық тарихтың жүйесі қалыптаса бастады. Осы кезеңде тау-кен саласындағы зерттеулердің тақырыптары тереңдетіліп, жаңа аспектілері де қарастырыла бастады. Қалыптасқан теориялар жаңа бағыттармен толықтырылды, саланың әртүрлі бағыттары, соның ішінде өндіріс өнеркәсібі, технологиясы, әлеуметтік бағыттары зерттелді. Осыған қарамастан, мәселе жүйелі және кешенді түрде қарастырылған жоқ. Сонымен қатар, зерттеуде тарихнамалық деректердің мазмұндық ерекшеліктері мен тұжырымдарының бір-бірінен айырмашылығы қатты байқалады. Сондықтан, мәселені түбегейлі қарастырмас бұрын, кеңестік тарихнаманы талдау өзекті орынға ие.

Материалдар мен әдістер. Кеңестік кезеңдегі Қазақстандағы тау-кен өнеркәсібінің тарихнамасын зерттеуге сол уақыт аралығында жарық көрген монографиялар, диссертациялық жұмыстар, мақалалар мен зерттеу еңбектері пайдаланылды. Мақалада Қазақстандағы тау-кен өнеркәсібінің тарихына арналған 1920 жылдан бастап 1991 жылға дейінгі жұмыстар пайдаланылды. Бұл тарихнамалық жұмыстардың барлығы дерлік аталған кезеңдегі тақырыпқа байланысты мәселелерді және олардың ерекшеліктерін айқындауға көмек береді. Сонымен қатар, мақалада әр тарихнамалық дерекке сипаттама беріліп қана қоймай, авторлардың ғылыми тұжырымдарына шолу жүргізілді. Тарихнамалық жұмыстардың ішінде экономикалық сипаттағы және статистикалық зерттеулер де топтастырылды. Осы еңбектер арқылы тау-кен өндірісінің пайда болуына әсер еткен шетелдік компаниялардың, олардың капиталының бағыттары көрсетілді. Мақаланы жазу барысында тарихнамалық деректің қай кезеңде жазылғандығы, деректердің объективтілігі және оның мазмұны қарастырылды. Тарихнамалық жұмыстарды жүйелеу барысында кеңестік тарихнамадағы көзқарастардың өзгерісі анық байқалды. Көптеген жұмыстар талданып, Қазақстандағы тау-кен өндірісінің тарихнамасының біртұтас бейнесі жинақталды. Хронологиялық принциптен бөлек проблемалық-тақырыптық ерекшеліктерді ескере отырып, жинақталған зерттеулер бірнеше топтарға бөліп қарастырылды. Зерттеу барысында жинақталған тарихнамалық жұмыстар бірнеше бағыттар бойынша зерделенді. Бірінші бағытта тау-кен өнеркәсібінің алғашқы даму сатыларының себебі болған шетелдік капиталдың енуі қарастырылды, бұл бағыттағы жұмыстарға П.Ольдің, С.Рониннің, Л.Эвентовтың, Ц.Фридманның еңбектері жатады. Екінші бағытта зерттеушілердің нысанында жекеленген тау-кен орындары, зауыттар мен фабрикалардың дамуы тақырыптары зерттеледі, бұл бағыттағы еңбектер қатарында В.Пазухиннің, Е.Ділмұхамедовтың, Е.Бекмұхаметовтың жұмыстары жатады. Бұл бағытта авторлар архив құжаттарына негізделген, статистикалық тың ақпараттар береді. Үшінші бағытта, авторлар тау-кен орындарындағы жұмысшы табының қалыптасуы мен жағдайын зерттейді. Олардың қатарына В.Рушановтың, Г.Чулановтың, Е.Ділмұхамедовтың, С.Игібаевтың жұмыстары кіреді. Авторлар тек жұмысшы табының мәселелерін ғана емес, тау-кен өндіріс орындарының әлеуметтік аспектілерін де зерделейді. Зерттеу барысында пайдаланылған салыстырмалы-тарихи әдіс, проблемалық-хронологиялық жүйелеу, ретроспективалық көзқарас осы тақырып аясында болашақта зерттеу нысанына айнала алатын мәселелерді анықтауға мүмкіндік берді. Тарих ғылымындағы тарихилық қағидаты фактілерді талдауға, оған баға беруге және зерттеушінің ғылымға қосқан үлесін көрсетуге ықпал етті.

Нәтижелер. Жалпы Қазақстандағы тау-кен өнеркәсібі туралы тарихнамалық бағытта жұмыстар жоқтың қасы. Алайда, Отандық тарихнамада кеңестік зерттеулерге шолу жасаған тарих ғылымдарының докторы, профессор Т.Ә.Төлебаев. «XIX–XX ғғ. басындағы Қазақстанның экономикалық-әлеуметтік дамуының тарихнамасы» жұмысында тау – кен саласындағы шетелдік инвестициялар туралы және кен, зауыт, фабрикалар туралы зерттелген жұмыстардың барлығын топтастырып, жүйелейді [1]. «Қазақстандағы капитализм: өткені мен бүгіні (тарихнамалық аспект)» монографиясында капиталистік қатынастардың тарихын толықтыру үшін көптеген жұмыстарды зерттеп, бағыт береді [2]. Солардың ішінде, шетелдік компаниялар және олардың инвестицияларының мәселелері, жекеленген кәсіпшіліктер мен кәсіпкерлердің тарихы,

акционерлік қоғамдар және олардың қазақ жеріндегі іс-әрекеті тақырыптарын зерттеу өзекті деп көрсетеді.

Кеңестік тарихнаманың ерекшеліктері мен мәселелері, сонымен қатар хронологиясына байланысты барлық еңбектер үшке бөліп, топтастырылды. Кеңестік кезеңдегі жұмыстардың көпшілігі дерлік идеологиялық шектеудің шеңберінде қалғандығы байқалады. Зерттеушілер жұмысшы табы мәселесін ғана емес, теміржолдар, зауыттар мен фабрикалардың тарихына да тоқталып өтеді.

Талқылау. Кеңестік кезеңде тау-кен саласын қарастырған алғашқы зерттеулердің бірі «1914-1919 жылдардағы Батыс Сібір көмір өнеркәсібі ауданы» атты Б.И.Шлайнның мақаласы. Автор өз жұмысында өлкедегі тау-кен саласының қалыптасуын зерттейді. Бұл еңбек сол кезеңдегі экономикалық тарихтың жарқын мысалы десек те болады себебі кен іс тақырыбын қозғаған алғашқы зерттеушілердің бірі. Мақалада қазақ жеріндегі тау-кен ісі, оның қалыптасуындағы шетелдік инвестициялардың рөлін айқындайды, бірақ, зерттеуші бұл саланың дамуына ықпал еткен себептердің бірі шетелдік капиталдың өлкені шикізат көзі ретінде ғана қарастырғандығын атап кетеді [3, с. 8].

Ресей империясы тұсында қазақ даласындағы тау-кен өнеркәсібінің пайда болуына ықпал еткен бірден-бір себеп шетелдік компаниялардың жұмысы болып табылады. Шетелдік капиталдың енуі туралы жазылған статистикалық зерттеудің бірі П.В.Ольдің жұмысы. Бұл зерттеу жұмысында автор шетелдік капиталды тау-кен саласы барынша қызықтырды деп атап кетеді. Еңбек көптеген статистикалық ақпараттарға, бухгалтерлік есептерге, акция мен облигациялардың жарғыларына, шетелдік биржалар мен несиелік банктердің мәліметтеріне сүйеніп жазылғандығын байқауға болады. Қазақстанның тау-кен өнеркәсібі Ресей империясының бір бөлігі ретінде зерттеліп, шетелдік капиталдың аумақтағы ену барысы талданады [4, с.27]. П.В.Оль өз еңбегінде революцияға дейінгі зерттеулерге қысқаша шолу жасап, кеңестік кезеңдегі экономикалық тарих саласына үлес қосты. Оның еңбегі кейінгі кезеңдердегі зерттеулерге негіз болды.

Қазақстандағы тау-кен өнеркәсібінің тарихын қарастыру бағытында қазақ тау-кен саласын ғана емес, жалпылама экономикалық және тарихи зерттеулердің теориялық жұмыстарына да тоқталған жөн. Тақырыпты толық зерделеу үшін А.Д.Брейтерманның «Ресейдің мыс өнеркәсібі және әлемдік нарық» монографиясы пайдаланылды. Себебі, аталған зерттеуде Ресей империясының аумағындағы барлық тау-кен орындарына шолу жасалып, шетелдік капиталдың тау-кен өнеркәсібіндегі рөлі, шетелдік капиталдың өлкедегі қызығушылық деңгейін сипаттаған. Хронологиялық ерекшеліктерге сай бұл жұмыс іргелі жұмыстардың бірі, себебі, тау-кен саласының дамуындағы жалпылама «ішкі қайшылықтарды» көрсетеді. Алайда жұмыстың кеңестік теорияларға негізделгендігін байқауға болады[5].

Экономикалық бағыттағы және тау-кен саласындағы жүйелі зерттеудің бірі С.Рониннің кітабы болып табылады. Автор өз жұмысында кеңестік тарихнаманы біршама толықтырды. Бұл еңбекте С.Ронин тау-кен саласындағы шетелдік капиталдың тарихы туралы құнды статистикалық ақпараттарды көрсетеді. Бірақ, өз жұмысында зерттеуші мәліметтерді талдаудан бас тартады. Сонымен қатар, ол жұмысында шетелдік капиталдың объектілерін, инвестицияның негізі проблемаларын, шетелдік және жергілікті банктердің өзара әрекеттесуін қысқаша түрде көрсетеді [6]. Кеңестік тарихнаманың ерекшелігіне сай зерттеу жұмысында тау-кен саласы артта қалған ретінде сипатталып, шетелдік компаниялардың жұмысы өлкені қанау субъектісі ретінде бағалайды. Сол кезеңдегі тарихнамалық жұмыстардың көпшілігі сияқты бірқатар өнеркәсіп салалары шетелдіктердің қолында шоғырланып, шетелдіктердің тарапынан үстемдік етілді деген тұжырымдардың негізделуіне әсер етті [6, с. 104-105].

Тікелей қазақ жеріндегі тау-кен аспектілерін зерттеген жұмыс В.Пазухиннің «Қырғыз даласындағы металлургия» деп аталады. Автор мамандығы бойынша тау-кен инженері қызметін атқарғандықтан өз монографиясында Қазақстандағы тау-кен саласына қатысты кәсіпорындар мен зауыттардың техникалық және экономикалық ерекшеліктерін қарастырған.

Бұл жұмыста автор Орал, Торғай, Семей, Ақмола облыстарындағы кәсіпорындар туралы толыққанды ақпарат беруге тырысады [7, с.208]. Монографияда тау-кен саласындағы алғашқы акционерлік қоғамдардың қызметі, өндірістің ұйымдастырылуы және жұмысшы табының жағдайын егжей-тегжейлі сипаттайды. В.Пазухиннің еңбегінде алғашқылардың бірі болып Спасск мыс кеніші, Риддер акционерлік қоғамы, Екібастұз қоғамы және Қырғыз тау өнеркәсібі қоғамына қатысты тың ақпараттармен тарихнаманы байытты.

Кеңестік тарихнама қазіргі зерттеулерге негізгі арқау болып табылады. Бұған дәлел болып В.Пазухиннің монографиясындағы аса бай архив құжаттары дәлел бола алады. Ол архив деректерін пайдалана отырып, Отандық тарихнамада алғашқылардың бірі болып акционерлік қоғамдардың жұмысын зерттеді [7, с.90]. Бұл еңбек диаграмма, схемалармен толықтырылып, сол кезеңдегі маркстік-лениндік тұжырымдамаларға емес, қатаң фактология мен сенімді деректермен зерттелген. Зерттеуші өзінен кейінгі ғалымдарға бағыт-бағдар бере отырып, акционерлік қоғамдардың генезисін зерттеуді негізге алуға кеңес береді, яғни, осы тақырыптарды әр қарай толықтыру маңызды екендігін атап өтеді.

Қазақ даласындағы тау-кен саласына қатысты келесі көлемді әрі маңызды еңбектердің бірі П.Галузоның «Түркістан-колония» жұмысы. XIX ғасырдың ортасында қазақ жеріне деген шетелдіктердің қызуғышылығы тау-кен орталықтарының пайда болуында деп көрсетеді. «1865 жылдың соңы, 1866-1867 жылдары тау-кен аумақтарына рұқсат қағазын алуға барлығы қызбалықпен ұмтылды, алтын ғана емес басқа да тау-кен пайдалы қазбаларына бірінші жетуді көбісі қалады» деп көрсетеді. Орта Азия эксплуатацияға ұшырайтын, үстем тап өкілдері тарапынан қаналатын объект ретінде қарастырылды [8, с.13].

Автор аймақты жаулап алу оның экономикалық дамуы үшін емес, Ресей империясының аймақтарындағы зауыт, тау-кен өнеркәсібінің өнімдерін алуға және шикізатты сатуға мүдделі болғандығын нақты көрсетеді. П. Галузоның байқауы бойынша, шетелдік капитал тек аймақтағы байлықты игеру ниеттелеген [8, с.14]. Ол өзінің еңбегінде аймақтағы капиталистік қатынастардың дамуы мен шетелдік капиталдың енуін үш бағытта қарастырды: сауда, мақта шаруашылығы және тау-кен ісі. Бірақ, XIX ғасырдың соңына қарай тау-кен ісі ойдағыдай дамымайды, себептерінің ішінде тау-кен іздестіру, барлау жұмыстары жүйелі түрде жүргізілген жоқ, кездейсоқ және алыпсатарлық сипатта болды. Капитал ұзақ мерзімді инвестицияларға ұмтылмады, белгілі кен орындарын жыртықшылық сипатта пайдаланумен шектелді, бұл кеннің тез сарқылуына алып келген деп көрсетеді [8, с.15-16].

П.Галузоның пайымдауынша, өлкедегі тау-кен саласының дамуына кедергі жасаған факторлардың біріне барлау жұмыстарының әлсіздігі және бұрыннан белгілі кен орындарын қайтадан басып алумен сипатталды, бұл ұтымды ұйымдастырылған тау-кен ісін қалыптастыру мүмкіндігін бұзды. Капиталдың, технологияның және нақты инвестициялық саясаттың болмауы тау-кен өнеркәсібін аймақ экономикасының екінші және тұрақсыз саласына айналдырды деп қорытындылайды [8, с.16].

Хронологиялық жағынан сәл кешірек жазылған бірақ шетелдік капиталдың қызметі жөніндегі маңызды жұмыстың бірі Л.Эвентовтың «Орыс өнеркәсібіндегі шетелдік капитал» зерттеуі. Бұл еңбекте шетелдік капитал Ресей империясының өнеркәсібінің дамуының үлкен бөлігі ретінде шетелдік капитал деп көрсетіледі. Автор шетелдік капиталдың үнемі қайта қарастырылып, зерттелу керектігін ескертеді. Өз жұмысында ол шетелдік капитал мәселесінің көпқырлы әрі күрделі екендігін жазады. Қолданыстағы статистикалық деректерді саралау маңыздылығы айқындалды [9, с.15-16]. Бұл еңбекте шетелдік капиталдың өлкедегі өнеркәсіпке енуі, акционерлік қоғамдардың несие жұмыстарын қалай жүргізгендігін көрсетеді [9, с.14]. Л.Эвентов осы тақырыпқа қатысты тарихнамалық шолу жасай отырып, тау-кен саласының даму деңгейін нақтылайды [9, с.22-23]. Жүйелі деректерді пайдалана отырып, автор шетелдік инвестициялардың таралу бағыттарын, ондағы Орал, Оңтүстік аудандардың даму деңгейін көрсетеді. Автор осы арқылы Қазақстандағы тау-кен өнеркәсібі перифериялық аумақта қалыптасқан, жекеленген сала болмағандығын, керісінше, бұл сала жалпы империялық

өнеркәсіптің үлкен бөлшегі болғандығын нақтылайды [9, с.63]. Қазақстан аумағындағы Шығыс және дала аймақтарында орналасқан кәсіпорындар Л.Эвентовтың пікірінше, Ресей империясының жалпы дамуы мен әлеуетінің артуына ықпал етті деп көрсетеді. Осы бағыттардың қалыптасуының нәтижесінде Ресей империясы халықаралық тауар-ақша жүйесінің бір бөлігіне айналды деп жазады [9, с.66].

Кеңестік тарихнамадағы Орталық Азиядағы тау-кен тарихын зерттеген автор П.Иванов және оның «К истории развития горного промысла в Средней Азии» очеркісі болып табылады. Автор жұмыстың кіріспесінде тау-кен тарихын зерттеу күрделі мәселе екендігін атап өтеді. Себебі, жүйелі әрі объективті экономикалық деректер мен зерттеулердің аздығы бірден көзге түседі. П.Ивановтың пікірінше, тарихи бағытта жазылған жұмыстардың көпшілігі жекеленген аймақтың экономикалық даму деңгейі, экономикасының дамуы мәселесін емес, саяси тақырыптарды жиі сипаттайды. Сонымен қатар, сол кезеңнің өзінде автор шетелдік тарихнама мен деректердің маңыздылығын негіздейді [10, с.2]. П.Иванов тау-кен тақырыбының ауқымды екенін атап өтеді.

Идеологиялық ерекшеліктерге байланысты, кеңестік кезеңнің алғашқы жылдарында жұмысшы табы мәселесі өте өзекті бола түсті. Соған байланысты, ғалымдардың көпшілігі тау-кен саласын және капитализмнің дамуын жұмысшы табының қалыптасуы мен тарихы мәселесі арқылы зерттеді. Сондай жұмыстардың бірі В.И.Рушановтың мақаласы. В.И.Рушановтың пікірінше, империализм кезеңіндегі Қазақстандағы тау-кен өнеркәсібінің ірі кәсіпорындары шетелдік капиталдың ықпалымен дамыды. Бұл жағдай жұмысшы табының қалыптасуы мен оның құрамының өзгеруіне алып келді. Бұл тұста жұмысшылардың еңбек жағдайы мүлде жасалынбады. Автордың деректеріне сүйенсек, XIX ғасырдың соңында тау-кен саласында 12 мың адам жұмыс істесе, екі жыл ішінде олардың саны 13 мыңды құрады. XX ғасырдың басында тау-кен кәсіпорындарына шетел капиталы толық арасып, олар жыл бойы жұмыс жасады, жұмысшылар мен зауыттардың жағдайы жасалынып, барынша жабдықталды. Осы кезеңде ірі зауыттардың бірі Спасск мыс кен орны, Қарағанды зауыттары қалыптасты. Дегенменде, білікті мамандардың жетіспеуі мен өндіріс көлемінің аздығы өнімнің сапасының төмендеуіне алып келді. Кей кәсіпорындар кәсіби жұмысшылармен қамтамасыз етсе де, зауыттар нәтиже бермегендігін айтады [11, с.116].

В.И.Рушанов өз жұмысында тау-кен саласының әртүрлі проблемаларына тоқталып өтеді. Автордың көрсетуінше, Қазақстандағы тау-кен өнеркәсібінде жыл бойына үзіліссіз жұмыс істеген кәсіпорындар жоқтың-қасы. Архивтік деректерді толықтыра отырып, ғалым, Спасск кәсіпорнындағы жұмысшы табының жағдайының қамтамасыз етілуін қарастырады. Зыряновск тау-кен қоғамының, Қырғаз (қазақ) тау-кен қоғамының жұмысының тоқтауына 1900-1903 жж. өнеркәсіптік дағдарыстың әсері екендігін дәлелейді.

Сонымен қатар, аталған кезеңде Е.Бекмахановтың «Қазақстанда капиталистік өнеркәсіптің пайда болуы және жұмысшы қозғалысының тууы» деген мақаласы жарық көреді. Бұл мақалада Е.Бекмаханов кеңестік тарихнамада алғашқылардың бірі болып, Қазақстандағы капиталистік қатынастардың өзіндік даму бағытын көрсетті. Ғылымда орныққан қазақ қоғамы «артта қалған» және капитализмнің дамуына мал шаруашылығы, көшпелі өмір салты, патриархалды-рулық қатынастар себеп болды деген тұжырымдарды теріске шығарады. Ғалым керсінше қазақтардың дәстүрлі мал шаруашылығының құлдырауына тау-кен саласы мен тауар-ақша қатынастарының ықпал деп тұжырымдайды. Бұл мақалада Қазақстандағы капитализм мал шаруашылығымен бірге дамыды деген пікір қалыптасты [12, с.58].

Е.Бекмахановтың пікірінше, өлкенің экономикалық артта қалудың себептерінің бірі ол капитализмнің отарлық сипаты. Шетелдік капитал иелері Қазақстан аумағындағы зауыт, кен орындары мен фабрикаларына тиісті деңгейде көңіл бөлмеген. Автордың зерттеуіндегі тарихнамада өнеркәсіп орындары капиталистік кәсіпорында ретінде аталып, экономикалық, әлеуметтік тарихтағы шетелдік капиталдың және тау-кен өнеркәсібінің тиімсіз, тиімсіз тұстары зерттелді.

Қазақстандағы тау-кен тақырыбына қатысты іргелі еңбектің бірі «Революцияға дейінгі Қазақстандағы тау-кен өнеркәсібі және ондағы шетел капиталының рөлі» атты Ц.Фридманның кандидаттық жұмысы болып табылады. Ц.Фридманның жұмысындағы негізгі мақсат революциялық кезеңге дейінгі тау-кен саласы, зауыттар мен фабрикалардың қалыптасу және ондағы шетелдіктердің капиталының рөлі айқындап, талдау.

Қалыптасқан тұжырымға сай өлкедегі капиталистік қатынастардың дамуы және оның тежелуі патшалық Ресейдің отарлық саясатының нәтижесінде деп түсіндіреді. Диссертацияда патшалық Ресейдегі тау-кен өнеркәсібінің көп бөлігі шетелдік капиталда шоғырланғандығы дәлелденеді. Осыған байланысты автор шетелдік капиталдың рөлін жеке мәселе ретінде қарастырып, оны ауыр өнеркәсіптің негізгі бағыттаушы күші ретінде сипаттайды. Бұл капитал отарлық аймақтарда өндірісті дамыту емес, шикізатты тез әрі арзан жолмен игеруге бағытталғанын көрсетеді. Ц.Фридман лениндік империализм теориясына сүйене отырып, Қазақстан экономикасының артта қалуын тек жергілікті ерекшелікпен емес, Ресей империясының жалпы экономикалық әлсіздігімен және оның шетелдік капиталға тәуелділігімен байланыстырады. Автордың пайымдауынша, Қазақстанның экономикалық артта қалуы империялық жүйенің ішкі қайшылықтарының көрінісі болды. Бұл тұжырым дореволюциялық Қазақстанды тек «артта қалған аймақ» ретінде сипаттайтын көзқарастардан өзгеше [13, с.9]. Ц.Фридман өз жұмысында тау-кен өнеркәсібінің дамуы мануфактуралық деңгейде қалуымен және кен өндіру, оны тасымалдаудағы кемшіліктер өндірістің тұрақты дамуына жол ашпаған деп түсіндіреді. Автор нақты кәсіпорындар мен аймақтық мысалдарға кеңінен тоқталады. Алтай тау кен округі Қазақстан аумағындағы алғашқы ірі өнеркәсіптік орталық ретінде қарастырылады. Риддер, Зыряновск, Спасск, Екібастұз, Қарағанды секілді кен орындары мен зауыттардың тарихы арқылы капиталдың қозғалысы, кәсіпорындардың күйреуі мен қайта құрылуы талданады. С.И. Попов, Ушаков Рязанов серіктестігі, Воскресенск қоғамы сияқты кәсіпкерлер мен компаниялардың қызметі капиталистік алыпсатарлықтың айқын мысалы ретінде сипатталады [13, с.10]. Автор шетелдік капиталдың Қазақстанға ену формаларына да нақты тоқталады. Олар қаржысы әлсіреген кәсіпорындарды сатып алу, акционерлік қоғамдар құру, ресейлік атаумен жұмыс істейтін, бірақ шын мәнінде шетелдік бақылаудағы компаниялар арқылы жүзеге асқан. Спасск мыс кендері қоғамының акциялары Париж және Лондон биржаларында қатар айналыста болғаны, басқару органдарында ағылшын және француз капиталистерінің үстемдігі болғаны ерекше атап өтіледі [13, с.11]. Ц.Фридман деректік базаға айрықша мән береді. Ол диссертациялық жұмысында өте көп архив материалдарына сүйенген. Зерттеуші Ленинградтағы Орталық мемлекеттік тарихи архиві, Қазан революциясы мен әлеуметтік құрылыс архивтері, Қазақ КСР Орталық мемлекеттік архиві, сонымен қатар акционерлік қоғамдастықтардың протоколдары, есептері, іскерлік хат алмасулары сынды деректерді молынан қолданған. Осы көрсеткіштер жұмыстың эмпирикалық жағын күшейтеді. Фактілерге негіздей келе, автор шетелдік капиталистердің Қазақстандағы кен орындарын қанау жағдайы үстемдікке ие болғанын жазады. Олар жаңа қазба байлықтарын ашуға емес, бұрын орыс зерттеушілері және кәсіпкерлері ашқан кен орындарын ғана қолданып, оларды мүмкіндігінше жылдам әрі озбыр түрде игеруге акцент қойды. Бұл өндірістердің мақсаты ұзақ мерзімді болған жоқ, жылдам әрі аз уақыт ішінде пайда табуға көзделді. Аталған мақсатқа жету үшін бай қабаттар ғана өндіріліп, кеннің орташа немесе кедей тұстары игерілмей қалды. Бұл тәсіл «жыртқыштық игеру» деген атауға ие болды [13, с.16]. Успен, Спасск кәсіпорындарында кен қоры біткен соң өндірісті әрмен қарай жалғастыру үшін техникалық не қаржылық дайындық жасалмаған. Кен біткен жағдайда әкімшілік шахталарды жауып, зауытты біраз уақыт алдын жиналған кен негізінде ұстауды көздеген. Осы уақытта шығындар азайып, акцияның бағасы артып, акционерлер акцияларын қымбат сатып, көп пайда тапқан. Өндірісті басқаруға келген мамандардың арнайы кәсіби дайындығы болмаған, осының салдарынан техникалық жағынан артта қалу, металлдың босқа қолданылуына әсер еткендігін Ц.Фридман шетелдік капиталистердің пайдаға кенелгенін жазады [13, с. 17-18].

Шетелдік капиталистер өнімді қызмет етпегенінің салдарынан жұмыс уақыты 12-16 сағатқа созылып, айлық көрсеткіші өте төмен болған. Ер адамдардың орташа айлық көрсеткіші 1 рубльдей болса, қара жұмысшылар 50-60 тиын көлемінде ғана алған. Оның үстіне, зауытта әйел адамдар мен жасөспірімдер де жұмыс істеп, аз жалақы алып отырды. Айлықтың дүкендерде қолдана алатын талондар ретінде берілуі капиталистерге қосымша пайда әкелді. Жұмысшылардың санитарлық жағдайы көңіл көншітпеді [13, с.20-21]. Ц. Фридманның қорытындылауынша, шетелдік капиталистердің китүрқы, әділетсіз саясатының аяқталуына Қазан төңкерісі себеп болды. Олар Қазақстандағы тау-кен өндірісін қисынсыз иеленіп, жұмысшыларды қанап, отаршылдық сипатта пайдалануды көздеді.

Тау-кен өндірісі және шетелдік капитал жайындағы келесі еңбек те Ц. Фридмандікі. Орныққан жағдайға сай, зерттеуші капиталистік бағыттардың жетілуін дамушы бағытта қарастырып, оның жыртқыштық сипат алғанын жазады. Автордың айтуынша, патшалық самодержавиенің рұқсатымен шетелдік капитал үлкен кен орындары мен кәсіпорындарды иеленді. Сонымен қатар, ғалым көмір, кен, түсті металлургия тұтасымен америкалық, француз, ағылшын капиталының иелігінле шоғырланғанын пайымдайды [14, с.118-119]. Тау-кен өндірісіндегі шетел капиталының әрекет етуінің басты қос бағытын айқындайды. Оның алғашқысы – қандай бір қиындыққа душар болған кәсіпорындарды сатып алып, оны өркендетуге ден қою болса, келесісі – акционерлік қоғамдар көмегімен іс жүргізу [14, с.119].

Қазақстан аумағындағы шетелдік капитал құрған алғашқы ірі кәсіпорын ретінде ол «Спасск мыс кендері акционерлік қоғамын» (Spassky Copper Mine, Ltd) атайды. Бұл қоғамның құрылу тарихын талдай келе, Фридман ағылшын капиталистерінің аренда шарттарын өз мүдделеріне барынша тиімді етіп жасағанын көрсетеді. Патшалық заңдар шетел капиталына дала өлкесінен кәсіпорын сатып алуға немесе меншікке иеленуге ресми түрде тыйым салғанымен, олар әртүрлі жолдармен бұл шектеулерді айналып өтіп, Орталық Қазақстандағы аса бай кен орындарын толық бақылауға ұмтылған. Ақырында Франция президентінің ұлы Клод Эрнест Жан Карноның ықпалымен Министрлер кабинетінің шешімі арқылы Ақмола облысындағы Спасск мыс балқыту зауыты мен Спасск-Воскресенск, Успенск мыс кендері, Саран және Қарағанды көмір кендерін алдымен пайдалануға, кейін жеке меншікке сатып алуға рұқсат алғанын баяндайды [14, с.119-120].

Автор Риддер және Қырғыз (қазақ) тау-кен акционерлік қоғамдарының құрылу тарихына да арнайы тоқталады. Бұл кәсіпорындардың іс жүзінде «Орыс-Азиялық корпорация» деп аталған құрылымға тәуелді болғанын, оның басында ағылшын капиталистері Лесли Уркварт пен АҚШ алпауыттары Герберт Гувер, Джордж Пирпонт Морган тұрғанын дәлелдейді. Құжат жүзінде көрсетілген капитал көлемі мен нақты жұмсалған қаржы арасында үлкен айырмашылық болғанын, шын мәнінде кәсіпорындарға салынған капитал әлдеқайда аз екенін атап көрсетеді. Сонымен қатар, бұл қоғамдардың 80-90 пайызына дейінгі акцияларын иеленген ағылшын капиталы олардың басқаруындағы шешуші рөлін ашық көрсеткенін жазады [14, с.120-121].

Шетелдік капиталистер бұл өндірісті толық бақылауға алса да, үстем денгейде дамыта алмады. «Қыс айларында фабриканың жұмысы жиі тоқтап қалды немесе өндіріс көлемі тез төмендеп кетті. Бұл техникалық жабдықталудың аздығынан, энергетикалық негіздің болмауынан және су құбырларының жүйесінің нашарлығынан болды. Фабрика ғимараты жылымай, жабдықтар жиі бұзылып отырды, соның әсерінен жұмыс тоқталытып отырды. Осы сынды ауыр жағдайда өнімділік өте төмен болды, бір жұмысшығы есептегенде жылдық өндіру көлемі 1750 пұтты көрсетті. Қазақстанның ең ауқатты аумақтарын өз қарамағына алған шетелдік капиталистер салыстырмалы түрде аз шығындала отырып, өлкенің табиғи байлығын жыртқыштық тәсілмен пайдалануды, арзан жұмыс күшін әділетсіз қанау арқылы көп пайдаға кенелуді көздеді» деп жазады [14, с.64]. Дегенмен, бұл кәсіпорындарды енгізген шетел не орыс капиталистерінің жасағандарын елеместен, бұл үдеріс Қазақстанда отандық фабрика-зауыт пролетариатының орнығуына әсер етіп, оның жұмысшы халық арасындағы ең революциялық күшке айналуының себебі болды деп аяқтайды.

1951 жылдың ортасында Е.Ділмұхамедовтің «Қазақстандағы тау-кен жұмысшыларының революциялық қозғалысы» еңбегі жарық көрді. Бұл кітаптың алғашқы тарауында тау-кен саласының қалай пайда болғандығы туралы сөз қозғалған. Автор тау-кен өндірісінің түрлі

жақтарын зерделеп, көптеген жұмыстың жазылуына, жарық көруіне себепкер болған. Оның ойынша, «империализм кезеңіндегі капитал Қазақстандағы тау-кен, зауыт өнеркәсібінің дамуын едәуір артқа тартатын себепке айналды. Тау-кен кәсіпкерлері, атап айтқанда, шетелдік капитал иелері табиғи қазба байлықтарын жыртқыштық әдіспен пайдаланып, нәтижесінде бұл өнеркәсіп тек біржақты әрі кері бағытта дамыды» деп көрсетеді [15, с.22].

1960 жылы Ф.Чулановтың еңбегі жарыққа шықты. Кітаптың төртінші тарауында империялық кезеңдегі тау-кен өнеркәсібінің дамуы зерттеледі. Ғалым Алтай, Орталық Қазақстан аумағындағы түсті металл, көмір өндіру үшін салынған зауыттардың тарихы туралы қысқаша тоқталып өтеді. Жұмыста Поповтар әулетінің, Рязановтардың жекеленген кәсіпорындары туралы талдау жасалынады [16, с.36]. Жұмыста өнеркәсіп орындарын капиталистік деп сипатталады, алайды оның ішкі қайшылықтары мен қиындықтары, ерекшеліктері толығымен зерттеу нысаны болған жоқ. Ф. Чуланов өзі талдап отырған еңбегінде революцияға дейінгі Ресейдің техникалық-экономикалық жағынан артта қалуы оның біршама дамыған капиталистік мемлекеттерге жартылай отарлық тәуелділікке түсуіне алып келгенін атап өтеді. Ресей ағылшын-француз капиталистерінен тиімсіз шарттармен алынған қарыздар арқылы қарызға батты, ал көмір, мұнай және металлургия сияқты стратегиялық салалар еуропалық капиталдың бақылауында қалды деп жазады [16, с. 40]. Өнеркәсіп иелері жан-жақты барлау жұмыстарын жүргізген жоқ, көптеген пайдалы қазбалар кездейсоқ табылған еді. Осындай салғырт қатынас кәсіпорындардың қысқа мерзімде ғана жұмыс істеп, жабылуына алып келді. Тек XX ғасырдың басынан бастап, өнеркәсіпті жүргізудің жүйелі жоспары пайда болды. Автордың айтуынша, «Қазақстанның өзіндік ерекшеліктері, атап айтқанда аумағының орасан зор болуы, қатынас жолдарының жоқтығы, байланыс құралдарының әлсіздігі жергілікті пайдалы қазба қорларын игеруді айтарлықтай қиындатты. Өнеркәсіп орындары көбіне теміржолдан 400-1000 верст қашықтықтағы шалғай дала аймақтарында орналасып, негізгі көлік желілерінен оқшау қалды. Осы себепті зауыттарға қажетті жабдықтар мен шикізатты, сондай-ақ дайын өнімді ат-көлікпен тасымалдауға тура келді, бұл үлкен шығынды талап етіп, металлдың өзіндік құнының қымбаттауына тікелей әсер етті. Бұған қоса, отын көздерінің, құрылыс материалдарының, ауызсу мен өндірістік судың жақын маңда болмауы да елеулі қиындықтар туғызды» [16, с. 96].

Е. Бекмұхамбетовтің «Революцияға дейінгі Қазақстанның түсті металлургиясы және тау-кен ісі» еңбегі тау-кен өндірісі жайлы ауқымды және толық қамтылған еңбек. Бұл кітап 2013 жылы біршама деректермен толықтырылып, қайта басылып шықты, ал алғашқы нұсқасы 1964 жылы шыққан. Еңбектің ерекшелігіне тау-кен ісіне байланысты көпшілік зауыт пен фабриканың тарихын архив құжаттарының көмегімен айналысқа қосқандығы жатады. Еңбектің кең көлемді болу себебі Николаевск қорғасын мен мыс кендері, Александровск, Благодат-Стефановск, Козьмо-Демьяновск қорғасын, мыс және күміс кәсіпорындары, Спасск, Шүлбі мыс балқыту зауыты, Бурлы, Владимир, Баянды-Құдық, Вознесенск, Колыван-Воскресенск, Иоанн-Предтечинск, Қарсақпай және де Екібастұз, Макаров қорғасын, Өшім, Екібастұз, Қорғасын, Жезтау, Шөптікөл секілді өндіріс орындары мен Алатау, Қарату. Алтай аймақтарындағы кен орындарының тарихы, сондай-ақ тау-кен және металлургия салаларының жаңаша түрленіп, отандық кадрлардың қалыптасқандығы жайында толық баяндалады [17, с. 35-37].

Орталық Азия мен Қазақстанның Ресей империясының құрамына енуінің прогрессивті бағыты жөнінде зерттеулермен айналысқан ғалымдардың ішінде К.Тарновский [18], Н.Халфин [19], Ю.Нетесин [20] бар.

Е. Ділмұхамбетовтің «Тау-кен өнеркәсібі тарихынан» еңбегі 1976 жылы жарық көрген және аталған еңбек осы өндіріс туралы елеулі зерттеу жұмыстарының бірі. Ғалым зерттеу аумағы ретінде Оңтүстік және Солтүстік Қазақстандағы кен орындары мен зауыттарды көрсетеді. Бұған дейін жүргізілген басқа зерттеушілердің еңбектеріне тарихнамалық зерделеу жасайды. Автор Қазақстан тарихнамасында бұрынырақта кең көлемді, толық зерттелмеген тау-кен өнеркәсібінің жетілуі мен ілгерілеуін зерттеуді өз мақсаты деп көрсетеді. Оның ойынша, капиталистік кезеңнің қазақ еліне тигізген әсері жағымсыз болса да, әлеуметтік, экономикалық салдары оң болған. Кеңес уақытындағы тарихнамалық жұмыстарға нұсқай отырып, зерттеуші 1920-1960 жылдары

арасында жарық көрген еңбектердің революцияға дейінгі Қазақстанның өнеркәсібін зерттеуде олардың мәні зор болғанын, дегенмен біршама проблеманың кешенді қамтылмағанын жазады. Сол себепті осы кемшін тұстарды жетілдіруді өз зерттеу жұмысының мақсаты деп көрсетеді [21, с. 12-14]. Солтүстік және Орталық Қазақстандағы тау-кен өндірісі көздерінің тарихын салыс-тырмалы зерттей отырып, аталған өндірістің Қазақстанда жұмысшы тап өкілдерінің жетілуіне және де таптық қарама-қайшылықтардың үдеуіне, сонымен қатар революциялық қозғалыстың әлеуметтік сипатының кең тарауына әкелгенін пайымдайды. Осы өзгерістер Қазақстанды Ресейдегі революциялық және жалпы капиталистік үдерістердің маңызды, құрамдас элементіне айналдырғанымен қорытындыланады.

С. Игібаев Орталық Қазақстандағы тау-кен орындарын жұмысшы кадрларының орнығуы негізінде қарастырады. Ол еңбегінде Қазақстандағы революциялық кезеңге дейінгі өнеркәсіп және тау-кен тарихын зерттеудің әдіснамалық, деректік негізін жасауды көздейді. Революцияға дейінгі тарихнаманың бағыттарын салыстыра келе, жұмысшы табы мен өнеркәсіп тарихының қалай зерттелгенін саралайды [22, с.8-9]. Зерттеуші революция кезеңіне дейінгі уақытта тау-кен өндірісін меңгеру қисынсыз және ретсіз жүргізілгенін жазады. Сәйкесінше, осының нәтижесінде көп кәсіпорын тез арада жұмысын тоқтатып, капитал салымдары қайтарымсыз қалған [22, с.34-35].

Жекеленген зауыттардың жетілуін зерттей келе, Спасск мыс зауытының аймақтағы ең үлкен өнеркәсіп орыны болғанын жазады. Зауыттың қалай пайда болып, құрылғанымен қатар оның қуаттылығы, бу машиналарының қалай жұмыс істейтіндігі, пештердің қызметін суреттейді. Салыстырмалы түрде жасалған зерттеу жұмысының нәтижесінде Ресейдің орталық аудандарындағы зауыттардың жұмысы едәуір баяу дамығанын білуге болады [22, с.71-73]. Тау-кен өнеркәсібінің дамуын зерттей келе, Қазақстандағы зауыттардың техникалық жағынан артта қалу себебін кездейсоқтық емес деп көрсетеді. Капитал мен техника көздерінің аймаққа ақырын енуін жол байланысының жоқтығы, арзан жұмыс күші, орталықтан алыста орналасу, теміржол магистралінің, инженер-техник мамандардың аздығымен көрсетеді. Осының нәтижесінде Ресейдегі техникалық, әлеуметтік оң өзгерістер Қазақстанға баяу қарқында енген [22, с.76].

Қорытынды. Тау-кен өндірісінің алға жылжуы кеңестік тарихнамада кеңес үкіметінің орнығуымен байланысты қарастырылады. Үлкен фабрика мен зауыт, комбинаттардың салынуы коммунистік партияның үлесі ретінде көрсетілді. Зерттеушілер өндірістің дамуы, жетілуі, кен орындарының іске қосылуы, ауқымды комбинат пен фабрикалардың салынуы, жұмысшы тап өкілдерінің өрістеуіне әкелгені жайында қарастырды. Көптеген еңбектерде тау-кен саласы елдің қаржылық жағдайын ілгерілетудегі басым бағыттардың бірі ретінде көрсетілді. Дегенмен, бұл әдістердің көмегімен капиталистік кезеңдегі өндірістік жүйенің ішкі қарама-қайшы тұстары, қиыншылықтары мен табыстары, аумақтық ерекшеліктері, тұтас экономикалық әсері толық сара-ланған жоқ. Аталған кезеңдегі тау-кен өндірісінің әлеуметтік жағы, еңбек жағдайы зерттелгені-мен, ол толық сипатта болмады. Алайда кеңестік зерттеушілердің жұмыстарын мүлдем ескер-меуге болмайды. Өйткені осы еңбектердің арқасында мол деректік қор жинақталды. Ғалымдар өз уақытында болған барлық мүмкіндікті барынша пайдаланып, статистикалық есептер, архив, кен орындарының қалай жабдықталғаны жайында, капитал не жұмысшылардың саны турасында ақпараттарды ыждағатпен жинап, ғылыми айналымға енгізді. Зерттеушілердің бағасы біржақты болғанымен, қазіргі уақытта тарихи дереккөз ретінде пайдаланылып, аса зор маңызға ие база болып қалмақшы. Бұл мәліеттерді бүгінге заман талабына сай қарастырып, жаңаша әдістермен қайта қарау зор маңызға ие. Жаңа зерттеу жұмыстары үшін шетелдік капиталдың қиындықтары, зауыттар мен акционерлік қоғамдастықтардың қызметі және олардың Ресей патшалығымен байланысын зерттеу мәселелері, тау-кен өндірісінің шетелдік тарихнамадағы зерттелу деңгейі сияқты проблемаларды қарастыру тақырыпты толықтыруға үлес қосады. Аталған бағыт Қазақстандағы тау-кен өндірісінің тарихи тұрғыдан алға жылжуын мүмкіндігінше толық әрі тұтас түсіндіруге септігін тигізеді. Қазақстандағы тау-кен саласының кеңестік тарихнамасы шетелдік капиталды сыртқы үстемдік етуші күш ретінде идеологиялық сыннан ішкі әлеуметтік әрі өнді-рістік қарама-қайшылықтарды барынша тұтас зерделеуге дейінгі кезеңнен өтті. Бұл материалдар жаңа замандағы методология арқылы одан да терең зерделеуге көптеген мүмкіндікті ашады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Төлебаев Т.Ә. XIX–XX ғғ. басындағы Қазақстанның экономикалық-әлеуметтік дамуының тарихнамасы: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 168 б.
2. Төлебаев Т.Ә. Қазақстандағы капитализм: өткені мен бүгіні (тарихнамалық аспект): монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 250 б.
3. Шлаин, Б. И. Западно-Сибирский углепромышленный район в 1914–1919 гг. / Б.И. Шлаин. // Горное дело. 1920. Приложение № 1. 84 с.
4. Оль, П. В. Иностранные капиталы в народном хозяйстве довоенной России / П. В. Оль. Ленинград: Издательство Комиссии по изучению естественных производительных сил при Всероссийской академии наук, 1925. 35 с. (Материалы для изучения естественных производительных сил СССР; № 53).
5. Брейтерман, А. Д. Медная промышленность России и мировой рынок. Часть вторая / А.Д. Брейтерман. Ленинград: Издательство Комиссии по изучению естественных производительных сил при Академии наук СССР, 1925. 118 с.
6. Ронин, С. Иностранный капитал и русские банки / С. Ронин. М.: Изд. Ком. Университета им. Свердлова, 1926. 144 с.
7. Пазухин, В. А. Металлургия в Киргизской степи: монографический очерк / В. А. Пазухин. Москва, Ленинград: Акционерное «Промиздат» общество, 1926. 217 с.: ил., карта.
8. Галузо, П. Г. Туркестан – колония: очерк истории Туркестана от завоевания русскими до революции 1917 года / П. Г. Галузо. Москва: Издательство Коммунистического университета трудящихся Востока имени И. В. Сталина, 1929. 164 с.
9. Эвентов, Л. Я. Иностранные капиталы в русской промышленности / Л. Я. Эвентов. Москва, Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство, 1931. 108 с.
10. Иванов, П. П. К истории развития горного промысла в Средней Азии. Краткий исторический очерк / П. П. Иванов. Ленинград, Москва: Государственное научно-техническое геолого-разведочное издательство, 1932. 81 с.
11. Рушанов В. И. Положение рабочего класса и рабочее движение в горнозаводской промышленности Казахстана в период империализма // Известия Академии наук Казахской ССР. Серия экономическая. – 1949. – Вып. 1. – № 65. – С. 116–170.
12. Бекмаханов Е.Б. Возникновение капиталистической промышленности и зарождение рабочего движения в Казахстане // Вестник Академии наук Казахской ССР. 1949. № 6 (51). С. 54–63.
13. Фридман, Ц. Л. Заводская промышленность дореволюционного Казахстана и роль иностранного капитала / Ц. Л. Фридман. Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1950. 148 с.
14. Фридман, Ц. Л. Иностранный капитал в дореволюционном Казахстане / Ц. Л. Фридман. Алма-Ата: Казгосиздат, 1960. 144 с.
15. Дильмухамедов, Е. Д. Революционное движение горнорабочих Казахстана в начале XX века (1900–1917) / Е. Д. Дильмухамедов. Алма-Ата: Казахское государственное издательство, 1955. 125 с.
16. Чуланов, Г. Промышленность дореволюционного Казахстана (историко-экономический очерк) / Г. Чуланов. Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1960. 123 с.
17. Бекмухаметов, Е. Цветная металлургия и горное дело дореволюционного Казахстана / Е. Бекмухаметов. Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1964. 378 с.
18. Тарновский К. Н. Советская историография российского империализма. Москва: Наука, 1964. 244 с.
19. Халфин, Н. А. Присоединение Средней Азии к России (60–90-е годы XIX в.) / Н. А. Халфин. Москва: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1965. 472 с.
20. Нетесин Ю. Н. Об особенностях воспроизводства российского промышленного капитала в начале XX века // Вопросы истории капиталистической России: сборник статей. Свердловск: Уральский рабочий, 1972. 186 с.

21. Дильмухамедов, Е. Д. Из истории горной промышленности Казахстана / Е.Д. Дильмухамедов. Алма-Ата: Наука, 1976. 146 с.
22. Игибаев С.К. Промышленные рабочие дореволюционного Казахстана (1861–1917 гг.). - Алма-Ата: Ғылым, 1991. - 192 с.

References:

1. Tolebaev T.A. XIX–XX gg. basyndagy Qazaqstannyn ekonomikalyq-aliumettik damuynyn tarihnamasy : monographia. – Almaty : Qazaq universiteti, 2015. – 168 b.
2. Tolebaev T.A. Qazaqstandagy kapitalizm: otkeni men bugini (tarihnamalyq aspekt) : monographia. – Almaty : Qazaq universiteti, 2014. – 250 b.
3. Shlain B. I. Zapadno-Sibirskiy uglepromyshlennyy rayon v 1914–1919 gg. // Gornoye delo. – 1920. – Prilozheniye № 1. – 84 s.
4. Ol P. V. Inostrannyye kapitaly v narodnom khozyaystve dovoyennoy Rossii. – Leningrad : Izd-vo Komissii po izucheniyu yestestvennykh proizvoditelnykh sil pri Vserossiyskoy akademii nauk, 1925. – 35 s.
5. Breyterman A. D. Mednaya promyshlennost Rossii i mirovoy rynek. Chast vtoraya. – Leningrad: Izd-vo Komissii po izucheniyu yestestvennykh proizvoditelnykh sil pri Akademii nauk SSSR, 1925. – 118 s.
6. Ronin S. Inostrannyy kapital i russkiye banki. – M. : Izd. Kom. Universiteta im. Sverdlova, 1926. – 144 s.
7. Pazukhin V. A. Metallurgiya v Kirgizskoy stepi: monograficheskiy ocherk. – Moskva; Leningrad : Aktsionernoye «Promizdat» obshchestvo, 1926. – 217 s.
8. Galuzo P. G. Turkestan – koloniya: ocherk istorii Turkestana ot zavoyevaniya russkimi do revolyutsii 1917 goda. – Moskva : Izd-vo Kommunisticheskogo universiteta trudyashchikhsya Vostoka imeni I. V. Stalina, 1929. – 164 s.
9. Eventov L. Ya. Inostrannyye kapitaly v russkoy promyshlennosti. – Moskva; Leningrad: Gosudarstvennoye sotsialno-ekonomicheskoye izdatelstvo, 1931. – 108 s.
10. Ivanov P. P. K istorii razvitiya gornogo promysla v Sredney Azii. Kratkiy istoricheskiy ocherk. – Leningrad ; Moskva : Gosudarstvennoye nauchno-tekhnicheskoye geologo-razvedochnoye izdatelstvo, 1932. – 81 s.
11. Rushanov V. I. Polozheniye rabochego klassa i rabocheye dvizheniye v gornozavodskoy promyshlennosti Kazakhstana v period imperializma // Izvestiya Akademii nauk Kazakhskoy SSR. Seriya ekonomicheskaya. – 1949. – Vyp. 1. – № 65. – S. 116–170.
12. Bekmakhanov E.B. Vozniknoveniye kapitalisticheskoy promyshlennosti i zarozhdeniye rabochego dvizheniya v Kazakhstane // Vestnik Akademii nauk Kazakhskoy SSR. – 1949. – № 6 (51). – S. 54–63.
13. Fridman Ts. L. Zavodskaya promyshlennost dorevolyutsionnogo Kazakhstana i rol inostrannogo kapitala. – Alma-Ata : Izdatelstvo Akademii nauk Kazakhskoy SSR, 1950. – 148 s.
14. Fridman Ts. L. Inostrannyy kapital v dorevolyutsionnom Kazakhstane. – Alma-Ata: Kazgosizdat, 1960. – 144 s.
15. Dilmukhamedov E. D. Revolyutsionnoye dvizheniye gornorabochikh Kazakhstana v nachale XX veka (1900–1917). – Alma-Ata : Kazakhskoye gosudarstvennoye izdatelstvo, 1955. – 125 s.
16. Chulanov G. Promyshlennost dorevolyutsionnogo Kazakhstana (istoriko-ekonomicheskii ocherk). – Alma-Ata : Izdatelstvo Akademii nauk Kazakhskoy SSR, 1960. – 123 s.
17. Bekmukhametov E. Tsvetnaya metallurgiya i gornoye delo dorevolyutsionnogo Kazakhstana. – Alma-Ata : Izdatelstvo Akademii nauk Kazakhskoy SSR, 1964. – 378 s.
18. Tarnovskiy K. N. Sovetskaya istoriografiya rossiyskogo imperializma. – Moskva : Nauka, 1964. – 244 s.
19. Khalfin N. A. Prisoyedineniye Sredney Azii k Rossii (60–90-ye gody XIX v.). – Moskva : Nauka, Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury, 1965. – 472 s.
20. Netesin Yu. N. Ob osobennostyakh vosproizvodstva rossiyskogo promyshlennogo kapitala v nachale XX veka // Voprosy istorii kapitalisticheskoy Rossii. – Sverdlovsk : Uralskiy rabochiy, 1972. – 186 s.

21. Dilmukhamedov E. D. *Из истории горной промышленности Казахстана*. – Alma-Ata: Nauka, 1976. – 146 s.

22. Igibaev S.K. *Promyshlennyye rabochiye dorevolutsionnogo Kazakhstana (1861–1917 gg.)*. – Alma-Ata : Gylym, 1991. – 192 s.

ҒТАХР/ МРҒТИ / IRSTI: 03.20

ӘӨЖ/УДК/ UDC: 930:94 (574)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.030>

Г.М. Мендикулова¹, К.И. Кобландин^{2*}, Н.Б. Смайыл³

¹ Доктор исторических наук, профессор истории,
Казахско-Британский Технический университет, Алматы, Республика Казахстан
Email: g.mendikulova@kbtu.kz, gmendikul@hotmail.com
<http://orcid.org/0000-0002-0922-0478>

² Доктор исторических наук, профессор истории, ЕНУ им. Л. Гумилев,
Астана Республика Казахстан
E-mail: kkalybek@mail.ru
ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-7503-5676>

³ Докторант специальности «Регионоведение» ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
E-mail: nasikhat1994b@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-3859-9425>

ДОКУМЕНТАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ КАЗАХОВ В 1867–1918 гг., ИЗВЛЕЧЕННАЯ ИЗ ФОНДОВ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Аннотация

В статье представлены и аналитически осмыслены архивные дела по истории Казахстана и Центральной Азии, хранящиеся в фондах «И-1. Канцелярия Туркестанского генерал-губернатора», «И-2. Дипломатический чиновник при Туркестанском Генерал-Губернаторе» и «И-3. Российское Императорское Политическое Агентство в Бухаре» за 1867–1918 гг., выявленные в фондах Центрального Государственного архива Республики Узбекистан¹. Рассматриваемые материалы включают нормативно-правовые акты, статистические ведомости, служебную переписку, прошения и жалобы, а также документы, фиксирующие фискальные практики, земельные споры, судебные процедуры и механизмы контроля мобильности населения региона, в котором проживали казахи, кыргызы, узбеки, туркмены, каракалпаки и другие этнические группы.

Цель статьи заключается в выявлении новых источников, их аналитического потенциала для изучения социально-экономических, правовых и демографических процессов в среде казахского населения, а также других народов региона – узбеков, кыргызов, каракалпаков и туркмен в Туркестанском крае в 1867-1918 годы.

В рамках поставленной цели анализируется структура Канцелярии, выделяются ключевые тематические массивы документов и демонстрируются возможности реконструкции управленческих процедур и повседневных форм взаимодействия между колониальной администрацией и местным населением на основе конкретных архивных дел.

Ключевые слова: казахи, узбеки, кыргызы, каракалпаки; фонды «Канцелярия Туркестанского Генерал-Губернатора», «Дипломатический чиновник при Туркестанском Генерал-Губернаторе» и «Российское Императорское Политическое Агентство в Бухаре», источники-